

Чирук Святослав Володимирович,

*кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи
Комунального підприємства «Музей історії Дніпра» Дніпровської міської ради
м. Дніпро, Україна*

КОЗАЦЬКІ ВИТОКИ ДНІПРА

В історіографії щодо походження міста Дніпра дотепер триває дискусія щодо часу його появи. Загальна тональність дискусії має певні ідеологічні ознаки, пов'язані з політичними уподобаннями учасників, що не сприяє її завершенню.

На нашу думку, сутність дискусії можна окреслити питанням про штучний або природний характер виникнення міста Дніпра. Протистояння цих концептів не є чимось унікальним. Ще на початку ХХ ст. американський теоретик архітектури Ганс Блюменфельд стверджував, що наявні два підходи стосовно того, що слід уважати містом. Згідно з одним з них, місто – це «комплекс», «замислений з усіма його частинами» на основі загального плану. Згідно з іншим – «природний організм», у якому «нічого не відбувається без колективного інтересу, викликаного його законами» [1, р. 7]. Другий підхід іноді також називають «органічним».

З урахуванням того, що в світі маємо як міста, створені за загальним планом, так і «природні» міста, це, швидше, дискусія про те, до якого саме типу міст належить місто Дніпро.

Той факт, що на території міста Дніпра ще до формального заснування міста владою Російської імперії існували різноманітні козацькі поселення, не викликає заперечень у дослідників. Заперечення викликає те, чи можна вважати, що місто веде коріння саме від них? Водночас найбільш проблемними моментами вважають: а) їх неміський статус (що неправильно, принаймні, для двох поселень); б) складність виведення історії міста від якогось одного поселення через їх значну кількість.

Утім, для дослідження еволюції утворення міст можна застосувати так званий «агломераційний підхід». Він базується на низці спостережень та концептів, в основі пов'язаних спільною ідеєю – місто – це передусім спільнота, а його територія не обов'язково має бути щільно забудованою.

Серед таких концептів – поняття «природного міста» – єдиної, не надто географічно пов'язаної спільноти, яка встановлюється на підставі людських контактів та взаємодії і є ширшою за реальні межі міста [2]. Концепт «мегалополісу» Жана Готтмана, який зафіксував наявність у сучасному світі величезних спільнот – поєднаних між собою агломерацій, розділених зеленими зонами (він також, по-суті, констатував, що агломерація – це процес, а не кінцевий наслідок, а отже, у ньому можуть бути певні стадії) [3]. Поняття «урбанізму низької щільності» – нетипової форми міст, які склалися з урбаністичних клаптиків і були зафіксовані істориками в Мезоамериці та Африці [4].

Усі вони схилиються до думки, що міста можуть бути мережевими, пов'язаними передусім контактами, а не специфічно впорядкованим простором.

Це підтверджується й у випадку деяких давніх міст. Наприклад, постання значної частини грецьких полісів відбувалося внаслідок процесу «синойкізму» (від грецьк. *synoikismos*, від *synoikeo* – спільно живу, заселяю) тобто злиття кількох хуторів та поселень у поліс. Так було утворене, наприклад, грецьке місто Атени. Отже, утворення міста, як і утворення мегаполіса, відбувається як результат об'єднання агломерації, але не міської, а сільської.

Схожий процес було зафіксовано археологинєю Лів Доннеллан, яка досліджувала археологічну пам'ятку Понтеканьяно в регіоні Кампанія, провінція Салерно, на півдні Італії. Пам'ятка охоплювала римське місто Пікентію, що постало на місці невідомого етрусського поселення. Вивчаючи археологічну пам'ятку, дослідниця застосовувала мережевий аналіз. Дійшовши до висновку, що поява політичної влади в Понтеканьяно відбулася раніше за появу централізованого поселення, науковця зазначала, що «попри фізичну фрагментацію поселення ядер та ділянок поховання, «держава» в Понтеканьяно була просторово пов'язана і складалася з взаємопов'язаних ядер, тобто мережі» [5].

На її думку, незначна фізична відстань між ядрами поселення (елементами агломерації) підштовхувала людей до домовленостей щодо спільного користування простором, до того ж ці домовленості, а отже, й громадська спільність, мали існувати ще до централізації поселення. Відповідно, централізація поселення і поява місцевої влади – лише етап урбанізації, а не раптова подія *ex nihilo* [5, р. 2].

Відстань між ядрами поселення долається транспортними шляхами. Це актуально для сучасних міст (на думку Жана Готтмана), це ж, найімовірніше, було актуальним і для міст минулого. З погляду історика Фернана Броделя, «у початковому укоріненні міст, вочевидь, головну роль відігравала наявність водних судноплавних шляхів. Але були особливі ознаки того, що доля прихильна до міста: воно розташовується на річці, саме в тому місці, де вона стає судноплавною, там, де утворюється розрив між шляхами, що йдуть суходолом і водними шляхами; воно має брід або міст, завдяки якому можна зручно перетнути велику або маленьку річку» [6].

Перелічене цілком може бути застосоване до міста Дніпра. Розкидані на його території за часів Запорозької Січі козацькі поселення (Діївка, Сухачівка, Таромське, Новий Кодак, Половиця, Мандриківка, Лоцманська Кам'янка, Кам'янка Старожитня, Медівка, Одинківка, Пишнівка, Чаплі) розташовувалися одне від одного на доволі невеликій відстані. Через них проходили відомі суходільні (чумацькі) шляхи: Брилів шлях, Кодацький шлях, Кримський шлях. Чимало з цих поселень розвинулися як слободи з козацьких зимівників, які, своєю чергою, з'явилися завдяки острівцю безпеки, сформованого у степу мережею фортець (Старий Кодак, Новий Кодак, Новобогородицька та ін.). Утім, найважливішу роль для налагодження комунікацій мали відігравати переправи через річки.

Погляд на територію сучасного міста Дніпра згори фіксує, що місто поділено перехрестям річок Дніпро і Самара на три великі суходільні ділянки: правобережжя, лівобережжя та Ігрені з лівобережжям Самари.

Для налагодження ефективної комунікації між розташованими там поселеннями, а отже, і формування спільноти, яка б охоплювала територію всього сучасного міста Дніпро, необхідна була наявність трьох переправ, які б об'єднали між собою всі береги. Така ситуація склалася лише в 1730-х роках, після появи Усть-Самарської переправи. Ця подія могла стати завершальною для формування на теренах міста Дніпра козацької спільноти, що проживала у великій агломерації поселень, яку, власне, можна цілком вірогідно назвати предтечею сучасного міста. Безумовно, наразі це є лише гіпотетичним припущенням, яке потребує подальших емпіричних досліджень (щільності та розподілу заселеності території, відповідності кластерів козацьких поселень сучасним містам, економічної взаємодії та розподілу праці між частинами агломерації).

Висновуємо. Наявність великої кількості козацьких поселень за часів Запорізької Січі на теренах сучасного міста Дніпра може свідчити про наявність агломерації, сформованої через природні чинники (ріка, зручні місця для переправи, особливості рельєфу, через що тут пролягали суходільні шляхи, наявність порогів, які затримували рибу й товари), між якою та містом можна простежити міцний зв'язок. Останнє може свідчити про те, що місто Дніпро має ознаки природного, а не планового заснування, тоді як «упорядкування» за імперськими стандартами було лише етапом тривалого процесу його генези.

Література

1. Blumenfeld H. Theory of city form, past and present. *Journal of the Society of Architectural Historians*. 1949. Vol. 8. № 3–4.
2. Jiang B., Miao Y. The Evolution of Natural Cities from the Perspective of Location-Based Social Media. *The Professional Geographer*. 2014. Vol. 67. P. 295–306.
3. Gottman J. Megalopolis: The urbanized Northeastern Seaboard of the United States. New York, 1961. 810 p.
4. Fisher K., Creekmore A. Making Ancient Cities: New Perspectives on the production of Urban Places. *Making Ancient Cities: Space and Place in Early Urban Societies*. New York, 2014. P. 10.
5. Donnellan L. Modeling the Rise of the City: Early Urban Networks in Southern Italy. *Frontiers in Digital Humanities*. Vol. 6. 2019. P. 2
6. Бродель Ф. Ідентичність Франції [The identity of France]. Том 3. Київ: Видавництво Жупанського, 2017. 472 с.